

De vroegste pleidooien voor de psychiatrisering van het gevangeniswezen

Fijnaut, C.J.C.F.

Published in:

Actuele ontwikkelingen in de forensische psychiatrie

Publication date:

2003

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Fijnaut, C. J. C. F. (2003). De vroegste pleidooien voor de psychiatrisering van het gevangeniswezen. In T. Oei, & M. Groenhuijsen (Eds.), *Actuele ontwikkelingen in de forensische psychiatrie* (pp. 21-38). Kluwer.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright, please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

De vroegste pleidooien voor de psychiatrisering van het gevangeniswezen

C.J.C.F. Fijnaut

Inleiding

De psychiatrie speelt in de tegenwoordige strafrechtspleging een belangrijke rol. In alle fasen van dit sanctiestelsel komt men vertegenwoordigers van deze discipline tegen. Bij de opsporing en de vervolging worden ze eerder sporadisch en veelal op de achtergrond ingeschakeld, bij de berechting en de strafuitvoering zijn ze echter van oudsher prominent in beeld. Van oudsher.... Wat is 'van oudsher'? Dat is de vraag waarom het in dit opstel gaat. Het beoogt een beeld te schetsen van de vroegste pleidooien voor de psychiatrisering van het gevangeniswezen. Een dergelijke exercitie is niet alleen vanuit historisch oogpunt van belang - voor de geschiedenis van de criminologie en voor de geschiedenis van de strafrechtspleging - maar is ook relevant voor de penitentiaire praktijk van vandaag de dag. Wie waren eigenlijk de grondleggers van deze praktijk en welke waren hun veronderstellingen respectievelijk hun doelstellingen?

Om die uitgangspunten op te helderen wordt hierna eerst besproken hoe reeds op het einde van de achttiende eeuw de gangbare beelden van de *homo criminalis* werden beconcurrerd met een nieuw beeld - dat van de *homo bio-psychologicus*. Vervolgens worden de opvattingen behandeld van enkele psychiaters die zich op de grondslag van dit voorbeeld in de loop van de negentiende eeuw sterk hebben gemaakt voor de psychiatrisering van het gevangeniswezen. Daarna wordt aangeduid hoe de zogenaamde Bio-Anthropologische of Italiaanse School in de criminologie, in het bijzonder in de persoon van C. Lombroso en E. Ferri, deze pleidooien kracht heeft bijgezet en de beslissende stoot heeft gegeven tot de inrichting van psychiatrische gevangenissen - gevangensklinieken - respectievelijk psychiatrische afdelingen - anthropologische laboratoria - in het gevangeniswezen. Dit laatste zal tenslotte worden gedemonstreerd aan de hand van het Belgische voorbeeld.

De eerste aanzetten tot een ander beeld van de *homo criminalis*: J. de la Mettrie, J. Lavater en Ph. Pinel

De gangbare beelden

In de literatuur van de achttiende eeuw -denk aan Montesquieu, Beccaria en, in Nederland, Calkoen- is het beeld van de misdadiger, de *homo criminalis*, niet eenduidig, maar als het ware driedimensioneel. Enerzijds komt hij naar voren als de *homo economicus* die de voordelen en de nadelen, de lasten en de lusten, de zekerheden en de risico's, van zijn strafbaar handelen wikt en weegt alvorens, alleen of in groepsverband, zijn slag te slaan, en anderzijds als de *homo sociologicus* die zich door gebrek aan welvaart en opvoeding maar moeilijk kan voegen in de bestaande maatschappelijke orde en er slechts via toezicht en intimidatie van kan worden weerhouden om misdaden te plegen. Daarenboven is er de *homo iuridicialis*: de burger die ook als misdadiger recht heeft op een humane en faire behandeling door de staatsorganen.¹ Voorts is het zo dat deze beelden, ondanks de verwijzingen naar concrete gevallen, grotendeels abstracties, normatief getinte abstracties zijn; in het beste geval, wetenschappelijk gesproken althans, *more geometrico* tot stand gebracht. Dit wil zeggen dat zij, hoe dan ook, niet de uitkomst vormden van systematisch empirisch onderzoek betreffende de werkelijke persoon van de dader en de feitelijke werking van de strafrechtspleging. Een auteur als H. Calkoen voelde zich kennelijk wel aangesproken door de toepassing van natuurwetenschappelijke onderzoeksmethoden op een maatschappelijk probleem als dat van de misdaad, maar hij kwam duidelijk niet zoveel verder dan zijn beroemde voorganger Beccaria. Met al dan niet vermeende 'monsters' wist hij bijvoorbeeld totaal geen raad.²

De opkomst van de homo bio-psychologicus

Op het einde van de achttiende eeuw kwam in deze situatie enige verandering, vooral door toedoen van medici die ter verklaring van het gedrag en de opvattingen van mensen verbanden begonnen te leggen tussen hun biologische structuur en hun psychologische gesteldheid. Deze ommekeer stond niet op zichzelf maar speelde zich af in het kader van een filosofisch debat over de wisselwerking en de samenhang tussen biologische verschijnselen en maatschappelijke ontwikkelingen die de voedingsbodem vormden voor de latere antropologie.³ Een van de eerste moderne Franse medici J. de la Mettrie (1709-1750), zelf leerling van H. Boerhaave, ging er bijvoorbeeld vanuit dat de psychische functies van de mens in de hersenen zijn gelokaliseerd, en dat stroomissen in de hersenen allerlei gevolgen kunnen

---

1 Fijnaut, 1996.
2 Calkoen, 1778.
3 Mucchielli, 1994.

hebben voor zijn psyche. Met betrekking tot misdadigers dreef hij zijn nogal deterministische kijk op de dingen zo ver door dat hij ervoor pleitte om de rechters in de rechtbanken te vervangen door medici: 'Eux seuls pourraient distinguer le criminel innocent du coupable'. Dezen zouden misdadigers wel beklagen, maar niet haten: 'ce ne seront à ces yeux que des hommes contrefaits'.⁴

Een andere bekende representant van dit debat in Europa is J. Lavater (1741-1801). Deze Zwitserse geleerde, theoloog, publiceerde in de jaren 1775-1779 een vierdelig werk dat de titel droeg: *Physiognomischen Fragmente; zur Beförderung der Menschenkenntnis und Menschenliebe*.⁵ Dit werk, dat enorme furore maakte, was eigenlijk een gigantische compilatie van portretten van allerhande mensen, voorzien van commentaar van Lavater op hun karakteriele eigenschappen, hun typische gedragingen, hun sociale en intellectuele vaardigheden, enzovoort.⁶ Veel systeem, veel methode, zat er in deze analyses niet. Met veel goede wil zou hooguit kunnen worden gezegd dat zij het nog onbewerkte resultaat vormden van een weliswaar inductief, maar ondoordacht uitgevoerd, onderzoek. De gedachte echter waarop die 'besproken portretten' waren gebaseerd, namelijk dat er een samenhang bestaat tussen de uiterlijke vorm van iemands lichaam, in het bijzonder het gezicht, en zijn persoonlijkheid en karakter, vond op het einde van de achttiende eeuw niettemin veel bijval. Lavater zelf formuleerde dit uitgangspunt zo: 'Der Mensch hat mit allen Dingen der Welt gemeinsam, dasz er aus Oberfläche und Inhalt besteht... dieses Äusserliche und Innere stehen offenbar in einem genauen unmittelbaren Zusammenhang'. Lavater zelf paste zijn 'theorie' niet of nauwelijks toe op misdadigers. De vraag bijvoorbeeld of het mogelijk was om via een fysiognomische analyse van de schedel van mensen vast te stellen of zij al dan niet geneigd waren tot het plegen van misdaad, durfde hij niet met 'ja' of 'nee' te beantwoorden: 'Keiner musz ein Bösewicht aus Anlage werden, aber alle können's'. In zekere zin was zijn voorspelling dat de tortuur weldra zou worden vervangen door de 'Criminalphysiognomie' dan ook interessanter. Door middel van deze wetenschap zouden rechters naar zijn mening veel beter kunnen achterhalen of verdachten al dan niet de waarheid spraken dan met behulp van de pijnbank.⁷

Zeker in vergelijking met Lavater ging de Franse medicus Ph. Pinel, die in 1793 hoofdgeneesheer van Bicêtre en in 1795 eveneens de hoofdgeneesheer van Salpêtrière werd, wel methodisch te werk bij de bestudering van geestesziekten. Hij verwierp de bestaande fysiologische praktijken als aderlaten om dergelijke ziekten te bestrijden en streefde ernaar om langs nieuwe wetenschappelijke wegen,

---

4 Bonger, 1932.

5 Lavater, 1949.

6 Lavater, 1949.

7 Schmid, 1984.

dus via systematische observatie en classificatie van geestesgestoorden, andere mogelijkheden voor hun genezing te zoeken. Zijn geduldig onderzoek bracht hem tot de overtuiging dat in een beperkt aantal gevallen geestesziekten mogelijkwijze hun grondslag hebben in een kwetsuur van het centrale zenuwstelsel, maar dat hun inhoud en ontwikkeling altijd moeten worden begrepen in het licht van de persoonlijkheid en de levenservaringen van de zieken zelf.⁸ In zijn *Traité medico-philosophique sur l'aliénation mentale ou la manie* (jaar IX)⁹ deelde Pinel de geestesziekten in vijf categorieën in: melancholie, manie met delirium, manie zonder delirium, dementie en idiotie. Wat de manieën betreft nam hij het standpunt in dat deze in eerste orde worden verwekt door 'des affections morales' die door hun haast extreem gewelddadig karakter pathologische reacties oproepen: religieus fanatisme, een ongelukkige liefde, diepgaande ergernis, te hoge ambitie, enzovoort, en zo tot het plegen van misdaad kunnen leiden. In tweede orde voegde hij hier echter aan toe dat er geen directe relaties bestaan tussen deze morele oorzaken en de vormen die manieën aannemen. De bemiddelende factor die wel bepalend is voor de aard van een manie is de fysieke constitutie, de lichaamsbouw, van mensen, meende hij. Overigens was hij ervan overtuigd dat geesteszieken te genezen zijn en hij ontwierp dan ook een methode die hun genezing mogelijk moest maken. Deze methode, deze therapie, berustte op het aankweken van zelfdiscipline door middel van toezicht, arbeid en onderwerping. Om deze reden wordt ook wel gezegd dat Pinel de geesteszieken van hun ketenen heeft bevrijd en van gekkenhuizen klinieken heeft gemaakt.¹⁰

Omgezet naar de ontwikkeling van de *homo criminalis* kan hier tot besluit worden gezegd dat Pinel, en ook Lavater, met op de achtergrond De la Mettrie, een vierde beeld hiervan tot ontwikkeling hebben gebracht: de *homo bio-psychologicus*. En deze variant is allengs een alsmaar grotere rol gaan spelen in het denken over misdaad en strafrechtspleging. De stelling dat geesteszieken niet thuishoren in het gevangeniswezen was bijvoorbeeld een reden temeer om gevangenis speciaal te bestemmen voor veroordeelde misdadigers.

De ideeën van J. Esquirol

Zijn leer der monomanieën

De Franse psychiater J. Esquirol (1772-1840) wordt algemeen gezien als de meest briljante en de meest invloedrijke leerling van Pinel. Uitgaande van diens opvattingen over manieën werkte hij in het bijzonder de leer van de monomanie

---

8 Alexander & Selesnick, 1968.

9 Pinel, 1965.

10 Debuyst, 1995.

uit, zijnde een voortdurende staat van delirische fixatie op een bepaald object die in het verlengde ligt van wat bij normale mensen een passie wordt genoemd. In zijn beroemde boek *Des maladies mentales considérées sous les rapports médical, hygiénique et médico-légal*¹¹ onderscheidde hij de monomanieën enerzijds naar hun aard en sprak van intellectuele monomanieën - afgezien van een welbepaalde (partiële) stoornis redeneren en handelen de personen in kwestie zoals iedereen -, affectieve monomanieën - de betrokkenen vertonen in het algemeen een bizar gevoelsleven en gedrag maar kunnen dit wel beredeneren - en instinctieve monomanieën - de mensen worden meegesleurd in gedragingen die zijzelf ook afkeuren maar zij kunnen er gevoelsmatig of verstandelijk geen weerstand tegen bieden. Anderzijds deelde hij de monomanieën in naar onderwerp. En het zijn vooral elementen uit deze indeling die, ook via volgelingen van Esquirol, lange tijd tot het gangbare repertoire van de latere criminologie zijn gaan behoren: pyromanie, kleptomanie, enzovoort. Een begrip dat nog steeds een zekere rol speelt is dat van de 'monomanie homicide': zowel in zijn affectieve variant - de moord die het gevolg is van een onredelijke en geëxalteerde visie op het toekomstige slachtoffer - als in zijn instinctieve variant - de moord die resulteert uit een onbestemde drang om iemand te doden.

Voor een 'traitement moral' van patiënten

Vanzelfsprekend verdiepte Esquirol zich ook in de oorzaken van deze en andere geestesziekten. En hierbij hield hij in het individuele geval graag zowel rekening met de geografische en sociaal-economische omstandigheden waarin bepaalde ziekten zich manifesteerden en met de erfelijke aanleg van de zieken zelf als ook met de gebeurtenissen die de manifestatie van de ziekte blijkbaar hadden ontketend. Maar evenals in het geval van Pinel lag zijn interesse meer bij de behandeling van patiënten. Centraal in zijn ideeën hieromtrent stond de zogenaamde 'traitement moral'¹² waarvan het uitgangspunt was dat iemand, als hij al te genezen was, niet met dwang maar alleen met overreding zover kon worden gebracht; het gebruik van allerlei dwangmiddelen en zelfs geneesmiddelen wees hij dan ook zoveel mogelijk af. Hoe die behandeling er in het individuele geval precies moest uitzien was een belangrijk punt van discussie. Wel was men het er over eens dat zij het beste kon worden gegeven in grote gesloten instituten in landelijk gebied. Hier werden de zieken niet onnodig afgeleid en gestimuleerd door (negatieve elementen in) hun vertrouwde omgeving en konden de geneesheren ze ook zoveel mogelijk onder hun controle brengen.^{13, 14}

---

11 Esquirol, 1838.

12 Pinel, 1798.

13 Debuyst, 1995.

14 Binnenveld, 1985.

Deze opvattingen raakten de klassieke ideeën over de strafrechtelijke verantwoordelijkheid van daders natuurlijk in de kern. Hierin werd in beginsel toch immers altijd uitgegaan van de vrije wil van mensen en van hun vermogen om op een evenwichtige manier de voordelen en de nadelen van het plegen van misdaad af te wegen. Maar dit beginsel strookte volgens Esquirol en zijn medestanders dus in het geheel niet met de feiten: het was niet meer dan een juridische fictie. Want veel mensen pleegden strafbare feiten als het ware buiten hun wil om en konden hier dus ook niet strafrechtelijk verantwoordelijk voor worden gesteld. En dus kwamen er allerhande belangrijke discussies op over de (verminderde) toerekeningsvatbaarheid van daders en over de rol van psychiaters in het strafproces, met name in de richting van de rechter die uiteindelijk moet oordelen over schuld of onschuld. In Franse maar ook Nederlandse en Duitse leerboeken voor strafrecht uit die tijd is het dan ook heel gewoon dat de gerechtelijke geneeskunde wordt opgevoerd als een belangrijke hulpwetenschap van het strafrecht.¹⁵

De praktische consequentie: psychiatrische gevangenen

In het verlengde van die discussies rezen er voorts als vanzelf heel wat vragen over de inrichting van het penitentiaire stelsel. Waar psychiaters en gevangenshervormers zich nog wel gemakkelijk konden vinden in hun ideeën over de ideale bouw van de respectievelijke inrichtingen daar, liepen hun opvattingen over het ideale gevangenisregime even gemakkelijk mijlenver uiteen. Wanneer misdadigers, en dus gedetineerden, immers moesten worden beschouwd als geesteszieken dan moesten de gevangenen zeker niet op cellulaire leest worden geschoeid. Met behulp van het dwangmiddel *par excellence*, de langdurige eenzame opsluiting, viel volgens Esquirol en anderen niemand te genezen. Om dit te bereiken moesten de gevangenen worden opgezet als - desnoods een speciale categorie - psychiatrische ziekenhuizen. Zulke voorstellen tot psychiatrisering van het gevangeniswezen, die goed aansloten bij wat op dit punt in frenologische kringen werd gedacht, botsten natuurlijk op veel weerstand, niet alleen in de kring van gevangenshervormers maar ook in politieke kringen. Helemaal negeren konden zij de kritiek uit psychiatrische hoek echter niet. Mede hierom werden er in nieuwe wetten op de gevangenisstraf respectievelijk het gevangeniswezen gewoonlijk maximumgrenzen gesteld aan de eenzame opsluiting en/of werden er mogelijkheden voorzien om de eenzame opsluiting ook om psychische redenen voortijdig te kunnen afbreken.

---

15 Van Deirse, 1860.

De tegendraadse navolgers van Pinel in het Verenigd Koninkrijk: J. Pritchard en H. Maudsley

Met het oog op de verdere (voor)geschiedenis van de psychiatrisering van het gevangeniswezen past om bij het vorenstaande op te merken dat Pinel niet alleen in Frankrijk belangrijke volgelingen had. Enkele Britse gevangenisartsen verwierven internationaal zeker zo veel bekendheid als Esquirol. De eerste was de Schot J. Bruce Thompson en de tweede de Engelsman J. Pritchard. Voor hen stond het na jaren van observatie en onderzoek vast dat misdadigers - zoals zij ze kenden: opgesloten in ellendige gevangenissen - moreel, geestelijk en fysiek minderwaardige mensen waren, zoniet een minderwaardig soort mensen vormden dat om allerlei redenen erfelijk zeer negatief was belast. Misdadigers moesten in hun ogen -met andere woorden- worden beschouwd als een klasse apart, achterop geraakt in de evolutie... Vooral het boek van Pritchard, *Treatise on moral insanity*¹⁶, maakte deze ideeën wereldwijd bekend. Hij definieerde 'moral insanity' hierin als 'madness consisting in morbid perversion of the natural feelings, affections, inclinations, temper, habits, moral dispositions and natural impulses, without any remarkable disorder or defect of the intellect or knowing and reasoning faculties, and particularly without any insane illusion or hallucination (...) the moral and active principles of the mind are strangely perverted and depraved; the power of self-government is lost or greatly impaired; and the individual is found to be incapable (...) of conducting himself with decency and propriety in the business of life'.^{17, 18} Dat Pritchard met deze opvatting voor een heel stuk tegenover Esquirol stond, moge duidelijk zijn. Met name het feit dat Pritchard de 'folie morale' mogelijk achtte zonder pathologische bijverschijnselen was een these die door Esquirol en zijn aanhangers werd verworpen.¹⁹

H. Maudsley was de Engelse psychiater die in het invloedrijke *Le crime et la folie*²⁰ een meesterlijke poging deed om de Franse en de Britse psychiatrie op dit punt weer tot elkaar te brengen. Het lijkt evenwel geen twijfel dat hij zich hierbij meer aanhanger van de Britse dan van de Franse school toonde. Voor hem bestond er een 'classe de criminels marqués par la défectuosité de l'organisation physique et mentale, et que ce défaut naturel, qui positivement détermine le cours de leur vie, a pour conséquence un dénouement extrême ou une absence totale de sens moral'. Hij koesterde dan ook weinig hoop op hun genezing. Daarvoor waren zij erfelijk te belast. Opsluiten in een penitentiaire inrichting was in zijn ogen toch de beste remedie, in elk geval om te voorkomen dat zij nog weer nieuwe misdaden zouden begaan: 'Si l'on est convaincu que notre système pénitentiaire est le meilleur

---

16 Pritchard, 1835.

17 Radzinowicz & Hood, 1990.

18 Walker, 1968.

19 Debuyst, 1995.

20 Maudsley, 1874.

qui se puisse imaginer pour prévenir le crime et réformer le criminel, on peut être certain que c'est aussi le meilleur traitement pour cette sorte de folie dont souffrent les criminels.²¹

De penitentiaire consequentie van de degeneratiethese van B. Morel

Het meest invloedrijke boek dat B. Morel heeft geschreven is zijn *Traité des dégénérescences physiques, intellectuelles et morales de l'espèce humaine et des causes qui produisent ces variétés maladives*.²² Zoals de titel al aangeeft dacht de gestichtstarts Morel in dit boek niet meer zozeer in termen van individuele mensen maar in die van hele groepen. En het is ook duidelijk dat hij zijn opvattingen hierover in een evolutionair perspectief plaatste. De psychiater herkent men echter aan het adjectief 'maladives' (ziekelijk); hij beschouwde degeneratieverschijnselen als pathologische problemen.

Zijn visie op degeneratie van de menselijke soort

Hoe Morel er niettemin bij kwam om zich los te maken van de individuele patiënt en zich te wenden naar de maatschappelijke omstandigheden waarin hele grote groepen mensen moesten leven, was het gevolg van zijn zeer pessimistische kijk op de wereld om hem heen: 'Le nombre toujours croissant des suicides, des délits, des crimes contre les propriétés, sinon contre les personnes, la précocité des jeunes criminels, l'abatardissement de la race qui, dans beaucoup de localités, ne peut plus remplir les anciennes conditions exigées pour le service militaire, sont des faits irrefragables. Ils se prouvent avec des chiffres tellement significatifs, que la sollicitude des gouvernements européens en a été justement alarmée'. Hierbij moet wel direct worden opgemerkt dat Morel verderop in zijn boek nauwelijks spreekt over misdaad en misdadigers als zodanig. Zij maken in zekere zin meer het decor uit waartegen het leven van zijn eigenlijke doelgroep zich afspeelt: 'En présence d'une situation morale et physique aussi grave, j'ai dû chercher de mon côté si la proportion croissante des aliniés, ou, si l'on aime mieux, les complications plus désespérantes de leur état, ne tenaient pas à un ensemble de causes générales qui modifiaient d'une manière inquiétante la santé des générations présentes, et menaçaient l'avenir des générations futures'. Maar bij herhaling worden misdadigers en geestesgestoorden echter ook door elkaar behandeld alsof er geen verschil bestaat tussen beide categorieën. En dit is natuurlijk niet zo vreemd voor wie beseft dat in de decennia voordien misdadigers in medische kringen dikwijls werden gelijkgesteld aan zieken.

---

21 Maudsley, 1874.

22 Morel, 1857.

Het vertrekpunt van zijn eigenlijke betoog was natuurlijk de definitie van de term degeneratie. Hij bedoelde hiermee een 'déviation malade du type primitif ou normal de l'humanité'. Wat dit type was liet hij echter buiten beschouwing. Hij suggereerde alleen dat ieder mens daar in zichzelf wel een beeld van had. Verder beklemtoonde hij dat degeneraties weliswaar van heel verschillende orde kunnen zijn maar dat zij altijd op de een of andere manier een zekere onderlinge samenhang vertonen: fysieke degeneraties gaan gewoonlijk gepaard met morele degeneraties en die weer met degeneraties van intellectuele aard, zoals in de titel van het boek ook tot uitdrukking is gebracht. De koppeling tussen degeneratieverschijnselen en de evolutie van het menselijk ras werd in zijn ogen vooral gevormd door de 'transmission héréditaire' maar dan wel in heel andere, veel moeilijker, omstandigheden dan die waarin de normale wetten van de erfelijkheid spelen. Via die erfelijke overdracht werd in bepaalde kringen van de bevolking van generatie op generatie een 'état organique spécial' gecreëerd die een steeds gunstiger voedingsbodem vormde voor steeds vergaander degeneratieverschijnselen door toedoen van allerhande externe oorzaken.

Het grootste deel van het boek is vervolgens gewijd aan een uitputtende beschrijving van deze oorzaken en de degeneratieverschijnselen die er volgens Morel uit voortvloeiden. Tot de voornaamste eerder fysieke oorzaken die worden besproken, behoren onder meer allerhande vergiften - in het bijzonder (het misbruik van) alcohol, maar ook hasj, opium en tabak -, giftige stoffen - allerhande mineralen bijvoorbeeld -, voedseltekorten en besmettelijke ziekten. De voornaamste sociale oorzaken schreef Morel met name toe aan de barre toestanden die heersten in de industriële centra, de mijngebieden voorop. Aan de hand van allerhande rapporten schilderde hij in dit verband de fysieke uitbuiting van de arbeiders en hun kinderen, de onttakeling van hun lichamen, het totale gebrek aan behoorlijke huisvesting, de abominabele ondervoeding, de afwezigheid van onderwijs en vorming, et cetera. De schrikbarende stijging van de zware criminaliteit, gepleegd door kinderen onder de vijftien jaar, was in zijn ogen een van de beste graadmeters voor het degeneratieproces dat zich in de betrokken steden en streken van het koninkrijk aan het afspelen was. Want deze kinderen 'sont la personnification des diverses dégénérescences dans l'espèce, et le mal qui les engendre constitue pour les sociétés modernes un danger plus grand que ne l'était pour les sociétés anciennes l'invasion des Barbares'. Zij vormden evenzovele karakteristieke uitingen 'de cet état de dégénérescence qui mine sourdement la santé intellectuelle, physique et morale des populations et amène des transformations fatales'.

Straffen alléén is niet voldoende

Om deze ontwikkeling te keren mochten de lagere arbeidersklassen niet alleen worden gelaten, want op eigen kracht zouden zij nimmer kunnen aanhaken bij

de 'mouvement ascendant des classes supérieures': dezen zouden zich om hun lot moeten bekommeren door de menigvuldige oorzaken van degeneratieverschijnselen aan te pakken. Hoe? Door hun 'moralisation', dit wil zeggen 'l'amélioration intellectuelle et physique des masses': 'il faut moraliser les masses pour préserver la société de l'activité dévorante des causes dégénératrices'. Met deze veelzijdige benadering keerde Morel zich uitdrukkelijk tegen eenzijdige oplossingen zoals die van 'quelques économistes modernes' die vooral de materiële welvaart van de massa wilden verhogen. Een dergelijke eenzijdige aanpak 'pour régénérer les masses' ('leur offrir en perspective la jouissance des richesses, et de développer chez elles l'appétence des plaisirs matériels') borg veel te veel gevaren in zich voor de toekomst van de komende generaties. Welke gevaren dit waren specificeerde hij niet. Hij verzette zich echter evengoed tegen de gedachte dat de maatschappij voldoende zou hebben gedaan 'lorsqu'elle a puni les coupables et qu'elle a empêché les aliénés de compromettre l'ordre social'. Deze vormen van 'prophylaxie défensive en sequestrant des individus nuisibles' moesten worden gecombineerd door 'la prophylaxie préservatrice en essayant de modifier les conditions intellectuelles, physiques et morales de ceux qui, à des titres divers, ont été séparés du reste des hommes; elle doit, avant de les renvoyer dans le milieu social, les armer pour ainsi dire contre eux-mêmes afin d'atténuer le nombre des récidives'. Deze opvatting lag dus helemaal in de lijn van de 'traitement moral' zoals die door Esquirol werd bepleit. Wat er over de hele lijn aan preventieve maatregelen moest worden genomen liet Morel eigenlijk in het midden. Kennelijk wist hij dit zelf ook nog niet zo goed want per slot van rekening was de moralisering van de massa's 'une science encore toute nouvelle'.

De Italiaanse Bio-Anthropologische School: naar een doorbraak van de psychiatrie in het gevangeniswezen

De auteurs die in de voorbije paragrafen aan het woord zijn gelaten behoren - met talrijke anderen, bijvoorbeeld A. Quetelet en Ch. Darwin - tot de wegbereiders van de Italiaanse Bio-Anthropologische School waar het gaat om haar ideeën op het vlak van de strafuitvoering. Dit kan alleen al worden afgeleid uit de talrijke verwijzingen naar de geschriften van onder meer J. Esquirol en H. Maudsley in de werken van C. Lombroso en ook wel, maar minder dus, in die van E. Ferri. Erg origineel waren deze Italianen op dit punt dus niet. De bijdrage van hun School tot de psychiatrisering van het gevangeniswezen is bovenal gelegen in het feit dat haar aanhangers die ideeën niet alleen hebben ingebed in veelomvattende theoretische en empirische beelden van de persoon van de misdadiger, maar ook

hebben verwerkt in vernieuwende visies op de aanpak van misdaadvraagstukken in het algemeen en op de inrichting van het gevangeniswezen in het bijzonder.

De context van de ideeën van C. Lombroso en E. Ferri

Om hun opvattingen inzake de herinrichting van het gevangeniswezen te kunnen begrijpen is het natuurlijk nodig om de theoretische context paraat te hebben waarin zij naar voren werden gebracht. Kort en goed gezegd kwam die erop neer dat C. Lombroso, E. Ferri en hun medestanders het klassieke indeterministische daderbeeld - de *homo economicus* die uit vrije wil al dan niet misdaden pleegt - totaal in twijfel trokken en radicaal vervingen door het deterministische beeld van de *homo biopsychologicus*. De harde kern van dit beeld bestond uit de geboren misdadigers - die Lombroso trouwens veelvuldig gelijkshakelde aan 'fous moraux'. Daaromheen circuleerden allerlei (sub)categorieën daders: geestesgestoorde misdadigers, gelegenhedsdaders, georganiseerde misdadigers, enzovoort.

Hierbij sloot aan dat zij niet alleen een strafrechtssysteem propageerden dat in zijn organisatie en werking verregaand werd afgestemd op deze verscheidenheid aan daders maar ook een systeem dat in het teken zou staan van de verdediging van de maatschappij en niet langer zou worden beheerst door een bestraffing van daders in functie van hun misdaad en hun persoonlijke schuld daaraan. Een van de belangrijkste consequenties van dit laatste uitgangspunt was dat de bestraffing van daders eerst en vooral moest worden afgestemd op het gevaar dat zij in persoon voor de samenleving betekenden en niet op de ernst van hun misdaad en hun persoonlijke verantwoordelijkheid daarvoor.

Het spreekt welhaast voor zichzelf dat dit samenstel van ideeën allerlei praktische implicaties had voor de organisatie en de werking van de strafrechtspleging. Zo waren Lombroso en Ferri groot voorstander van een professionalisering van de opsporing via de introductie van de criminologie en de criminalistiek, en voor een modernisering van de berechting door wetenschappelijke scholing van de rechterlijke macht en de aanstelling van psychiaters. Grondige kennis van de persoon van de dader bij politie en justitie was voor deze fasen van de strafrechtspleging van groot belang. Anders kon er van de afstemming van de strafrechtspleging op diens persoon niets terecht komen. Maar hiermee hield voor hen de individualisering van de strafrechtspleging natuurlijk niet op. Die moest met alle kracht worden doorgetrokken tot in de fase van de strafuitvoering. In deze fase moest immers zowel worden gezorgd voor een aangepaste behandeling van de misdadiger - aangepast aan zijn persoon - als worden beoordeeld in hoeverre, als gevolg van die behandeling, het gevaar was geweken dat hij in persoon voor de

samenleving betekende. Vooral R. Saleilles zou later - in 1898, in zijn beroemde boek *L'individualisation de la peine* - deze gedachte verder uitwerken.²³

Opmerkelijk is overigens dat deze gedachten over de transformatie van de strafrechtspleging tot een maatschappelijke verdedigingslinie gepaard gingen met verre gaande voorstellen voor schadevergoeding van de slachtoffers van delicten. Onder meer op grond van de gedachte dat het primair aan de staat was om misdaad te voorkomen en dat hij, wanneer hij niet was geslaagd in deze opdracht, de verplichting had te zorgen voor vergoeding van de schade aan de burger die het slachtoffer van een delict was geworden.

De opvattingen van C. Lombroso

In zijn grote boek *L'homme criminel* - hier in de Franse vertaling van 1895 geraadpleegd - besteedde Lombroso slechts zijdelings aandacht aan het gevangeniswezen.²⁴ Maar de weinige woorden die hij er hier aan wijdde lieten al doorschemeren dat hij niet veel ophad met het gevangeniswezen zoals dat in de loop van de negentiende eeuw naar het voorbeeld van de Amerikaanse penitentiaire hervormingen in veel Europese staten geheel of gedeeltelijk in cellulaire richting was omgebouwd. Zo wees hij er bij de bespreking van de geestesgestoorde misdadigers op dat met name de cellulaire gevangeniswezen zorgden voor een explosieve stijging van de geestesstoornissen bij gedetineerden. Het langdurig verplichte stilzwijgen, het geïsoleerde bestaan, de te lichte arbeid waren onder meer debet aan dit probleem.

In zijn *Die Ursachen und Bekämpfung des Verbrechens* uit 1909 - hier vanzelfsprekend geraadpleegd in de Duitse vertaling (uit 1902) - ging hij echter wel betrekkelijk diep in op de toekomst van het gevangeniswezen.²⁵

Allereerst vond hij dat zo min mogelijk korte gevangenisstraffen moesten worden opgelegd. Om redenen die in die tijd veel werden genoemd: onbedoeld versterkten zij de banden tussen de misdadigers onderling - de gevangenis als leerschool van de misdaad - en zij waren tezelfdertijd ongeschikt voor welke behandeling van de gedetineerden dan ook. Wanneer er dan toch werd overgegaan tot de oplegging van gevangenisstraf dan moest er in elk geval worden voorzien in psychiatrische advisering van de rechters, van de directies van de strafinrichtingen en/of van de commissies die zich moesten buigen over de voorwaardelijke vrijlating van gedetineerden, al naargelang het systeem waarvoor men in een bepaald land had gekozen. Psychiatrisch advies moest er enerzijds toe dienen om de samenleving te beschermen tegen ontijdige vrijlating van gedetineerden en anderzijds de gedetineerde vrijwaren van onnodige verlenging van zijn opsluiting.

---

23 Saleilles, 1909.

24 Lombroso, 1895.

25 Lombroso, 1902.

Lombroso schonk echter - niet verwonderlijk - de meeste aandacht aan de oprichting van speciale strafklinieken. Zulke klinieken vormden in zijn ogen het passende antwoord op het probleem dat hij aan de orde had gesteld: de geestesgestoordheid van veel misdadigers. Zij vormden volgens hem daarenboven een evenwichtige verzoening van twee gelijkwaardige belangen - een humanitaire behandeling van gedetineerden en een adequate bescherming van de maatschappij. Noch de bestaande psychiatrische instellingen noch de bestaande gevangnissen konden aan deze twee eisen voldoen. In de eerstbedoelde instellingen was men niet berekend op de omgang met misdadigers en in de laatstbedoelde inrichtingen niet op hun behandeling. Dus moesten er instellingen komen - strafklinieken - die aan beide functie-eisen voldeden.

Hoe die er precies uit moesten zien liet Lombroso in het midden. Hij verwees enkel naar inrichtingen in het buitenland, vooral in de Verenigde Staten en Groot-Brittannië, die in meer of mindere mate aan zijn bedoelingen beantwoordden.

De opvattingen van E. Ferri

Ferri - in het algemeen al feller dan Lombroso - sprak zich bij herhaling vierkant uit tegen het cellulaire gevangenisstelsel. In zijn ogen vormde het een van de grote aberraties van de negentiende eeuw. Het was naar zijn mening een onmenselijk stelsel omdat in dit systeem het sociale instinct - toch al niet sterk ontwikkeld bij veel misdadigers - helemaal werd gedood. Ook een nutteloos stelsel omdat het volgens hem onmogelijk kon bijdragen tot verbetering van gedetineerden. En ook een stelsel dat te kostbaar was.²⁶

Wat er wel nodig was, met name voor de geboren misdadigers en de onverbeterlijke recidivisten, lag vanzelfsprekend in het verlengde van zijn uitgangspunt dat de uitvoering van sancties moest worden afgestemd op de antropologische categorieën waarin misdadigers konden worden verdeeld. Dit betekende voor hem in hoofdzaak dat er ofwel speciale inrichtingen voor deze soorten misdadigers moesten worden gebouwd ofwel speciale afdelingen moesten worden ingericht in bestaande instellingen. Hij had echter ook wel vrede - zeker bij wijze van tussenoplossing - met de introductie van het Ierse stelsel in de strafuitvoering waarbij gedetineerden progressief vrijer in de buitenwereld konden functioneren naarmate hun feitelijke gedrag dit toeliet.

Evenmin als Lombroso werkte Ferri de praktische toepassing van zijn opvattingen uit.

---

26 Ferri, 1905.

Het Belgische gevangeniswezen: een van de eerste proefgebieden

Ook in dit geval lagen er tussen droom en daad vele praktische bezwaren. Zeker in een land als België waar onder impuls van E. Ducpétiaux het gevangeniswezen in enkele decennia nagenoeg volledig op cellulaire leest was geschoeid. Dit viel niet zomaar te transformeren tot een penitentiaire proeftuin voor antropologen. Niet alleen waren de gebouwen niet erg geschikt voor de differentiatie tussen gevangenisregimes die in de Italiaanse School werd bepleit, maar ook waren de mensen die erin werkten grootgebracht in de grondslagen, de doeleinden en de voordelen van de cellulaire opsluiting. Een ingrijpende verandering van dit systeem zou slechts langzaam kunnen worden verwezenlijkt en dan nog met scherpe conflicten gepaard kunnen gaan. En zo is het dan ook gegaan. De voorvechter van de psychiatrisering van het Belgische gevangeniswezen - L. Vervaeck - heeft decennialang een bittere strijd moeten voeren met E. Bertrand - directeur van de centrale gevangenis in Leuven - die zich met hand en tand tegen deze mutatie van het systeem verzette.²⁷

De ideeën van de Italiaanse criminologen, en zeker de aanvankelijke opvattingen van Lombroso, werd ook in België met het nodige scepticisme ontvangen. Maar speciaal in kringen rond de Franstalige Vrije Universiteit te Brussel bleven zij toch een zekere aantrekkingskracht uitoefenen op geneeskundigen en ook wel sociologen. L. Vervaeck maakte als student de somtijds verhitte discussies over de moderne criminologie mee en raakte er zodoende in geïnteresseerd.

Dit verklaart waarom hij, nadat hij in 1902 was benoemd tot geneesheer in één van de Brusselse gevangenissen, de Miniemengevangenis, onmiddellijk crimineel-antropologisch onderzoek begon te doen. Hij verdiepte zich onder meer in landloperij en - naar het voorbeeld van Lombroso - in tatoeage. In 1907 kreeg hij vervolgens toestemming om in die gevangenis een antropologisch laboratorium op te zetten. De tweede stap was de speciale inrichting van zulk een laboratorium in de nieuwe gevangenis te Vorst, in 1911. Deze initiatieven stelden Vervaeck in staat om gericht zogenaamde antropologische dossiers over de gedetineerden samen te stellen die de grondslag moesten vormen voor de zo gewenste individualisering van de straf(uitvoering).²⁸

De Eerste Wereldoorlog maakte geen einde aan deze opbloei van de toegepaste bio-antropologie in het Belgische gevangeniswezen. Onder impuls van de eerste socialistische minister van Justitie E. Vandervelde werd in 1920 de Penitentiair-Anthropologische Dienst opgericht. In tien gevangenissen werd een laboratorium gevestigd, met aan het hoofd een geneesheer, bijgestaan door een klerk en een

---

²⁷ Neys, 1993.

²⁸ Depreeuw, 1993.

psychiatrisering van het gevangeniswezen.²⁹ Of het ook daadwerkelijk zo ver kwam is een vraag die buiten het bestek van dit opstel valt.³⁰

Besluit

De psychiatrisering van het gevangeniswezen heeft een lange weg gegaan. Hier is slechts het eerste deel van deze weg belicht. Vanaf de prille gedachten op het einde van de achttiende eeuw dat het anders moest tot het allereerste begin van haar institutionalisering in het begin van de twintigste eeuw. En dit nog slechts oppervlakkig, aan de hand van enkele belangrijke auteurs. Toch laat deze beknopte uiteenzetting zien hoe moeizaam het is om cruciale staatsinstellingen als het gevangeniswezen diepgaand te veranderen. Het kost eindeloos veel energie om nieuwe ideeën ingang te doen vinden. En al niet minder moeite om ze vervolgens in de praktijk te realiseren. Maar misschien is het maar goed ook dat juist dergelijke instellingen niet gemakkelijk te innoveren zijn. Want zo blijft tot op zekere hoogte als het ware vanzelf de institutionele stabiliteit behouden die samenlevingen en burgers een stuk van de 'bestaanszekerheid' verschaft die ze nodig hebben om ordentelijk te kunnen functioneren. Maar dit is vanzelfsprekend een these die op haar beurt nader onderzoek verdient.

Aangehaalde literatuur

Alexander & Selesnick 1968

F. Alexander & S. Selesnick, *The history of psychiatry; an evaluation of psychiatric thought and practice from prehistoric times to the present*, New York: Mentor Books 1968.

Binnenveld 1985

H. Binnenveld, *Filantropie, repressie en medische zorg; geschiedenis van de inrichtingspsychiatrie*, Deventer: Van Loghum Slaterus 1985.

Bonger 1932

W. Bongers, *Inleiding tot de criminologie*, Haarlem: De Erven F. Bohn 1932.

Calkoen 1778

H. Calkoen, *Verhandeling over het voorkomen en straffen der misdaden*, Amsterdam: s.n. 1778.

---

29 De Bont, 2001.

30 De Ruyver, 1988.

De Bont 2001

R. de Bont, 'Louis Vervaeck en de Belgische criminele anthropologie', *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 2001, nr. 9, p. 63 - 104.

Debuyst 1995

Ch. Debuyst, 'Les savoirs psychiatriques sur le crime; de Pinel (1801) à Morel (1857)', in: Ch. Debuyst (red.), *Histoire des savoirs sur le crime et la peine; des savoirs diffus à la notion de criminel-né*, Bruxelles: De Boeck Université 1995, p. 213 - 292.

Depreeuw 1993

W. Depreeuw, 'Louis Vervaeck (1872 - 1943)', in: C. Fijnaut (red.), *Gestalten uit het verleden*, Leuven: Universitaire Pers Leuven 1993, p. 149 -162.

De Ruyver 1988

B. de Ruyver, *De strafrechtelijke politiek gevoerd onder de socialistische ministers van Justitie E. Vandervelde, P. Vermeulen en A. Vranckx*, Antwerpen: Kluwer Rechtswetenschappen 1988.

Esquirol 1838

J.E.D. Esquirol, *Des maladies mentales considérées sous les rapports médical, hygiénique et médico-légal*, Bruxelles: Librairie médicale et scientifique de J.B. Tircher 1838.

Ferri 1905

E. Ferri, *La sociologie criminelle*, Paris: Félix Alcan 1905.

Fijnaut 1996

C. Fijnaut, 'Beelden van de homo criminalis in de criminologie', in: F. Flerackers (red.), *Mens en recht; essays tussen rechtstheorie en rechtspraak; liber amicorum J. Broekman*, Leuven: Peters 1996, p. 133 - 146.

Lavater 1949

J. Lavater, *Physiognomische Fragmente (ausgewählt und kommentiert von F. Märker)*, Oldenburg: Heimeran 1949.

Lombroso 1895

C. Lombroso, *L'homme criminel*, Paris: Félix Alcan 1895, 2 vol.

Lombroso 1902

C. Lombroso, *Die Ursachen und Bekämpfung des Verbrechens*, Berlin: Bermühler Verlag 1902.

Maudsley 1874

H. Maudsley, *Le crime et la folie*, Paris: Germer Baillière 1874.

Morel 1857

B.A. Morel, *Traité des dégénérescences physiques, intellectuelles et morales de l'espèce humaine et des causes qui produisent ces variétés malades*, Paris : J.B. Baillière 1857.

Mucchielli 1994

L. Mucchielli (red.), *Histoire de la criminologie française*, Paris: l'Harmattan 1994.

Neys 1993

A. Neys, 'Ernest Bertrand (1868 - 1949)', in: C. Fijnaut (red.), *Gestalten uit het verleden*, Leuven: Universitaire Pers Leuven 1993, p. 163 - 178.

Pinel 1965

Ph. Pinel, *Traité medico-philosophique sur l'aliénation mentale ou la manie* (An IX), Paris: Réimpr. Anastat. 1965.

Pinel 1978

Ph. Pinel, 'Recherches et observations sur le traitement moral des aliénés', in: *Mémoire, recherches, observations, resultants*, Nendeln: Kraus Reprint 1978.

Pritchard 1835

J. Pritchard, *Treatise on moral insanity*, 1835.

Radzinowicz & Hood 1990

L. Radzinowicz & R. Hood, *The emergence of penal policy in Victorian and Edwardian England*, Oxford: Clarendon Press 1990.

Saleilles 1909

R. Saleilles, *L'individualisation de la peine; étude de criminalité sociale*, Paris: Félix Alcan 1909.

Schmid 1984

N. Schmid, 'Der Einfluss von J.C. Lavaters Physiognomik auf die Anfänge der Kriminologie im 19. Jahrhundert', *Zeitschrift für schweizerisches Recht*, 1984, p. 465 - 488.

Van Deirse 1860

A. van Deirse, *De algemeene beginselen van strafregt*, Middelburg: Altorffer 1860.

Walker 1968

N. Walker, *Crime and insanity in England; the historical perspective*, Edinburgh: University Press 1968, vol. 1.

Personalia

Prof. dr. Cyrille Fijnaut is hoogleraar rechtsvergelijking aan de Universiteit Tilburg en buitengewoon hoogleraar criminologie en strafrecht aan de K. U. Leuven. Naast zijn belangstelling voor onderwerpen op het terrein van politie, justitie en zware criminaliteit in Nederland en Europa heeft hij een zwak voor de geschiedenis van de strafrechtsbedeling in relatie tot de evolutie van de menswetenschappen. In de voorbije jaren publiceerde hij enige tientallen boeken en honderden artikelen.